

Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i
Linköpings stift 2007

RISINGE GAMLA KYRKA

Risinge socken
Finspång kommun
Linköpings stift
Östergötlands län

ÖSTERGÖTLANDS LÄNSMUSEUM

Raoul Wallenbergs plats • Box 232 • 581 02 Linköping • Tel 013-23 03 00 • Fax 013-14 05 62
info@ostergotlandslansmuseum.se • www.ostergotlandslansmuseum.se

RISINGE GAMLA KYRKA

Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift
Delrapport oktober 2007

Innehåll

Inledning.....	3
Bakgrund.....	3
Syfte.....	3
Kulturminneslagen.....	3
Kulturhistorisk bedömning.....	3
Inventeringens uppläggning och rapport.....	4
RISINGE GAMLA KYRKA, S:TA MARIA.....	5
BESKRIVNING OCH HISTORIK.....	5
<i>Socknen</i>	5
<i>Kyrkomiljön</i>	6
<i>Kyrkogården</i>	6
<i>Kyrkobyggnaden</i>	6
Exteriör beskrivning.....	8
Interiör beskrivning.....	10
KULTURHISTORISK BEDÖMNING.....	13
<i>Kyrkogården</i>	13
<i>Kyrkobyggnaden</i>	14
BEFINTLIGA SKYDDSFORMER.....	14
KÄLLOR.....	14
Övriga inventeringar.....	14
Kartor.....	14
HÄNDELSELISTA.....	15
Förkortningar.....	18

Inledning

Bakgrund

Med utgångspunkt i behovet av att förbättra kunskapsunderlaget för våra kyrkobyggnader och kyrkomiljöer genomförs en stiftsövergripande kulturhistorisk inventering. På uppdrag av Linköpings stift utför Östergötlands länsmuseum inventeringen inom stiftets del av Östergötlands län. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och påbörjades under år 2004. Projektet beräknas vara avslutat vid utgången av år 2006. Inventeringen berör de till Svenska kyrkan hörande kyrkobyggnader som omfattas av kulturminneslagen. Lagen gäller de kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Denna rapport utgör en delrapport i inventeringen vars resultat kommer att sammanställas och analyseras i en stiftsövergripande rapport.

Syfte

De stiftsövergripande inventeringarnas syfte är:

- att lyfta fram och öka förståelsen för kyrkans kulturvärden och att främja kontakterna mellan kyrkan och kulturmiljövården
- att skapa ett underlag för församlingarnas/samfälligheternas planering och förvaltning av kyrkan/kapellet och för vård- och underhållsplaner
- att sammanställa ett enhetligt och tillgängligt kunskapsunderlag med beskrivning av och historik för den enskilda kyrko/kapellbyggnaden samt en bedömning av de kulturhistoriska värdena. Inventeringen blir samtidigt en samlad dokumentation och överblick av kyrkobyggnader/kapell och kyrkomiljöer i stiftet från 2000-talets första decennium.
- att skapa ett underlag för handläggning av kyrkoantikvariska ärenden och för bedömning av var det är särskilt viktigt att stödja insatser med kyrkoantikvarisk ersättning.

Kulturminneslagen

Enligt Lag om kulturminnen m.m. (SFS 1988:950) skall Svenska kyrkans *kyrkobyggnader*, *kyrkotomter* och *begravningsplatser* vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen för att göra väsentliga förändringar av kyrkobyggnaden.

Kulturhistorisk bedömning

Den kulturhistoriska bedömningen görs utifrån principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Linköpings stift, länsstyrelserna i Jönköpings, Kalmar, och Östergötlands län samt läns museerna i Jönköpings och Kalmar län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljöns i sin helhet, men också till värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

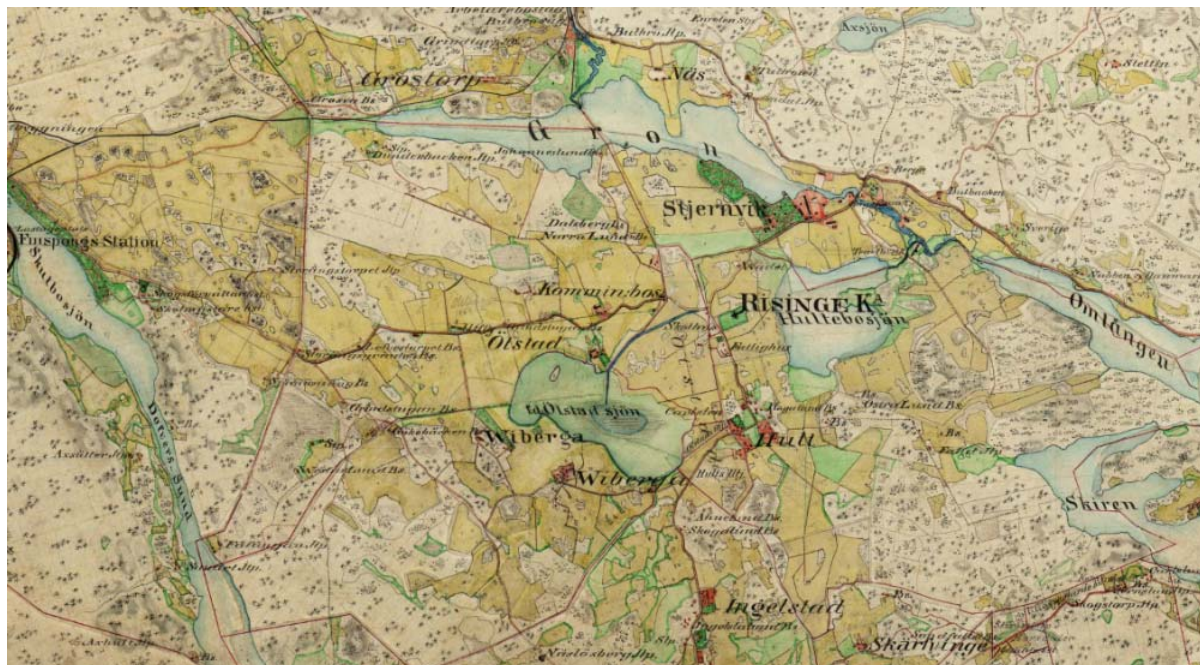
Inventeringens uppläggning och rapport

Rapporten består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör, fotografier och en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. I viss mån har lantmäteriets handlingar och kartor nyttjats. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av händelser i kyrkobyggnadens historia. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast en mindre del är presenterad i denna rapport. Delar av inventeringsmaterialet görs tillgängligt via Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, vilket är ett informationssystem som förvaltas av Riksantikvarieämbetet (www.raa.se).

Fältarbetet, fotografering och rapportsammanställningen har utförts av antikvarie Anita Löfgren Ek vid Östergötlands läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Linköpings stift, Länsstyrelsen i Östergötlands län, Östergötlands läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

RISINGE GAMLA KYRKA, S:TA MARIA

Risinge 1:7, Risinge socken, Finspångs kommun, Finspångs läns härad, Östergötlands län och landskap, Linköpings stift

Risinge är en medeltida socken. Risinge gamla kyrka, S:ta Maria, ägs idag av staten och förvaltas genom Riksantikvarieämbetet. Kyrkogården med den till största delen medeltida putsade och spåntäckta kyrkogårdsmuren ägs av församlingen. Kyrkan är byggd av gråsten med inslag av tegel och ligger i väst/östlig riktning. Långhuset är rektangulärt och det tresidiga koret har samma bredd som långhuset, korsarm ”nykyrkan” i norr och sakristia öster därom. Fasaderna har en följsam slevdragen puts och är avfärgade i brutet vitt. I väster finns ett timrat och spånklätt vapenhus. Samtliga delar har sadeltak täckta med tjärad stavspån. Fönstren är blyspröjsade med träbågar eller bågar av järnsmide. Huvudingången är genom vapenhusets västportal. I kyrkan finns två trädörrar med medeltida järnsmide och en dörr daterad 1495 helt gjord av järn och har en rekonstruerad bemålning. Interiören domineras av kryssvalven med kalkmåleri från tidigt 1400-tal av den sk Risingemästaren. Målningarna har aldrig varit övermålad. Bänkinredningen är från 1600- och 1700-talen. Kyrkan lämnades öde då Risinge nya kyrka, ca tre km norrut, invigdes 1849.

BESKRIVNING OCH HISTORIK

Socken

Risinge omnämns 1369 som egen socken inom Bråbo härad. Risinge socken är Östergötlands största socken och ligger inom den norra skogsbygden med Östergötlands bergslag. Socken domineras av skogsmarker och bergig terräng med många sjöar och vattendrag. Mer sammanhängande jordbruksbygder finns framför allt i socknens södra del. Huvudorten är Finspång, som även är kommuncentrum. Bergshanteringen dominerade tillsammans med jord- och skogsbruk tidigare socknens näringsliv och gruvdrift förekom tidigt på flera håll.

Det är oklart när Finspångs bruk anlades men bruket nämns i ett dokument från 1568. Bruksrörelsen utvidgades när Willem de Besche arrenderade bruket från 1618. Han samarbetade med Louis De Geer som köpte Finspångs bruk 1641 och sedan drevs bruket av släkten De Geer fram till 1848. Louis De Geer d y lät uppföra Finspångs slott, som grundlades 1668. I slottet inrymdes ett slottskapell. Nära Risinge nya kyrka, som ligger ca tre km norr om gamla kyrkan, ligger Stjärnvik. När den nya kyrkan skulle byggas skänktes marken av brukspatron Reder på Stjärnvik.

Kyrkomiljön

Kyrkan och kyrkogården ligger i en svag sluttning som stiger mot norr. Miljön omges av ett omväxlande odlingslandskap med öppna gårdar och skogklädda höjder.

Väster om kyrkan ligger prästgården som nu bl a används som lägergård. Nuvarande manbyggnad uppfördes 1859 på samma plats som den föregående. Den är byggd i en våning i reveterat timmer under sadeltak täckt med tvåkupigt rött tegel. Söder om byggnaden ligger en stor trädgård och runt grusplanen i norr finns två rödfärgade flyglar. Den västra flygeln är ett timrat magasin i två våningar och den östra flygeln har en bostadsdel. Det finns även ytterligare uthusbyggnader. Prästgården förklarades som byggnadsminne 1977. Norr om kyrkogården ligger hembygdsgården, en rödfärgad timrad byggnad, samt en klockstapel. Både hembygdsgård och klockstapel uppfördes på 1930-talet. Hembygdsgården ritades av arkitekten Erik Lundberg, som är känd bl a för sina kyrkorestaureringar. Klockstapeln har tjärade snedsträvor och ett korsformat spånklätt öppet klockhus. Taket kröns av en spånklädd spira med vindflöjel. I klockstapeln hänger storklockan och lillklockan. Öster om klockstapeln ligger f d klockaregården med en rödfärgad stuga och ålderdomlig bod. Även öster om kyrkan ligger en del mindre bebyggelse.

Kyrkogården

Kyrkogården omges av en hög putsad gråstensmur, till största delen medeltida, som är avtäckt av ett sadeltak med tjärade stickspån. I söder finns en trolig stiglucka, omgjord till förråd, och i östra muren en stiglucka som är sentida. I kyrkogårdens nordöstra hörn står en tiondebod där östra och norra väggen delvis utgörs av kyrkogårdsmuren. Fasaderna är putsade och avfärgade i ljus gråbrunt. Sadeltaket är belagt med stickspån och takfoten är inklädd med bräder. I väster och öster finns det dragjärn i fasaden. I söder är det en raksluten dörr av två plankor med liggande järnband där en del järnringar är fästa. I dörrens östra del finns ett urtag. Över dörren sitter en stickbågig öppning med en liggande stenskiva som solbänk. I öppningen sitter en lucka av plank med beslag som liknar dörrens men med andra nitar. I söder finns det en mindre rundbågig glugg och i norr tre motsvarande gluggar. Inne i boden syns konstruktionen av gråsten med inslag av tegel, bl a verkar det vara ett tegelband på ca 2 meters höjd. Det ligger stora stenar som överligger över dörr och öppning i söder. Över överliggeren till dörren är det murat en stickbåge. På golvet syns stortegel och en ränna. Takstolen är öppen med en mycket kraftig stock längs under takåsen. Vid inventeringen gick det inte att komma högre upp i boden för att studera detaljer. Det verkar som om boden är höjd e dyl. Bodens innerväggar är delvis putsade.

En beskrivning och historik av kyrkogården redovisas i separat rapport från utförd kyrkogårdsinventering.

Kyrkobyggnaden

En del äldre källor talar om en offerplats i närheten av den senare uppförda kyrkan.

Enligt traditionen var jungfru Maria kyrkans främsta skyddspatron, vilket bl a visas av de målade Mariaframställningarna och altarskåpen med jungfru Maria som central framställning. Målningar i anslutning till platsen för det medeltida sydöstra altaret avbildar ärkeängeln Mikael och den norske helgonkungen S:t Olov. Enligt kyrkohistorikern Åke Nisbeth är Mikael ofta skyddspatron för missionstidens kyrkor och det skulle kunna tyda på att Risinge haft en kyrka redan under tidig medeltid. Den nuvarande kyrkans datering är osäker men troligen uppfördes ett långhus med smalare kor i öster under andra halvan av 1100-talet eller tidigt 1200-tal. Långhuset förlängdes åt väster redan på 1200-talet eller under tidigt 1300-tal och under första halvan av 1300-talet revs det äldre koret och ersattes av ett nytt kor med samma bredd som långhuset. Det nya koret motsvarar idag långhusets östligaste valv. Under tidigt 1400-tal valvslogs kyrkan med fem kryssvalv. Åke Nisbeth tolkar det så att koret eventuellt förminskades i samband med valvslagningen. D v s att av de nyslagna valven var det bara det allra östligaste som kom att omfatta koret. Den västra delen av det tidigare koret, där korportalen finns, kom istället att höra till långhuset och täcktes med det östligaste av långhusets fyra valv. Valven fick en riklig bemålning med bibliska scener och dessa målningar har aldrig målats över, vilket är mycket ovanligt. Konstnären är okänd men han benämns allmänt som Risingemästaren och målningarna har en framträdande plats i konsthistorien. En uppgift nämner att Gregorius orgelmakare vistades i Risinge i början av 1400-talet. Det kan innebära att kyrkan fick en orgel vid den tiden. 1587 förnyades orgelverket. Det är okänt om det gäller den medeltida orgeln. Det är två tidiga uppgifter när det gäller kyrkorglar. År 1638 revs det medeltida korets östvägg och det nuvarande koret med tresidig avslutning tillkom. Arbetet utfördes av Cornelius murmästare. I det gamla koret sattes bänkar in. Kyrkans bänkinredning har tillkommit i olika etapper under 1600- och 1700-talet. År 1712 byggdes ett timrat vapenhus i väster och försågs med en av kyrkans äldre dörrar med järnsmide. Dörren är en trädörr med järnsmide, troligen tillverkad runt sekelskiftet 1200. Fornforskaren Nils Månsson Mandelgren ritade av dörren vid sitt besök i Risinge 1846 och av teckningen framgår det att dörren då ännu inte var avkortat nertill, vilket den är nu. En annan medeltida dörr som bevarats är den starkt bemålade järndörren i kyrkans äldsta sydportal. Dörren konserverades och bemålningen rekonstruerades 1983-85.

År 1582 tillkom en predikstol som troligen placerades på södra sidan och några år senare togs ett fönster upp vid predikstolen. År 1613 byggdes en läktare och vid mitten av 1600-talet fick kyrkan en ny predikstol. På 1730-talet gjordes två nybyggnader. Den nuvarande stora sakristian byggdes vid korets norra sida och en stor korsarm byggdes i norr. Korsarmen uppfördes av murmästare Anders Rönvall och byggmästare Herman Seger. Det nya kyrkorummet var avsett för smeder och andra arbetare i Finspång. Takstolarna över korsarmen har liknande dimensioner som själva kyrkans takstolar i höjd med korsarmen och österut. Detta kan tyda på att delar av långhusets tak gjordes om i samband med tillkomsten av korsarmen. Takstolarna över långhuset väster om korsarmen är dock enligt vårdplanen 2000/2001 av medeltida typ.

Biskop Rhyzelius föreslog 1745 att kyrkans medeltida kalkmålningar skulle putsas över. Detta motsatte sig dock församlingsborna och tack vare detta fick målningarna i Risinge förbli orörda. Vid en sockenstämma 1804 lämnade konstnären Pehr Hörberg, som bodde i församlingen, ett förslag till ny kyrka både som ritning och som en modell. Modellen visar en kyrka i den för sin tid vanliga nyklassicistiska stilen. Han erbjöd sig också att måla en ny altartavla, men med det villkoret att ett beslut om ny kyrkobyggnad skulle vara fattat innan hans död. Sockenstämman avböjde gåvan, men 1809 målade Hörberg ändå en altartavla. År 1808 fick kyrkan en ny orgel, byggd av Lorenz Lorin. Efter mångåriga diskussioner om en ny kyrka i Risinge församling uppfördes slutligen den nya kyrkan ca 3 km norr om gamla

kyrkan. Risinge nya kyrka invigdes i september 1849 och den gamla kyrkan togs ur bruk. Man fortsatte dock att använda kyrkogården vid sidan av nya kyrkans kyrkogård. Den gamla kyrkan lämnades dock inte helt åt sitt öde utan man gjorde en grundlig översyn på 1890-talet och predikstolen flyttades till slottskapellet i Finspång. År 1907 överlämnades kyrkan till staten representerad av Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Gravstenar återflyttades från nya kyrkan och lades in som golv. I övrigt kompletterades golvet med tegelstenar och gråstenar, yttertaket lades om och valvens målningar konserverades. Altarrundeln hade delvis återfunnits i Finspång och återställdes nu. I den norra korsarmen inrättades ett museum. Tre gallerdörrar av trä sattes in som avskiljning mellan långhus och korsarm. På 1940-talet byttes fönstren ut till kopior på de gamla fönstren i trä eller järn, beroende på förlaga. Orgeln från 1808 hade tidigare flyttats från kyrkan och bl a stått en tid i en frikyrka i Norrköping. Enligt kyrkoberivningen kom den tillbaka till Risinge gamla kyrka 1949, medan andra källor nämner 1958. Kemper & Sohn, Lübeck renoverade det gamla materialet och konstruerade nya delar. Samtidigt tillverkades den nya orgelfasaden efter ritningar av arkitekt Tore Virke. I övrigt har åtgärderna på kyrkan under 1900-talet i huvudsak gällt vård- och underhåll samt konservering av kalkmåleriet. Järndörren från 1495 som sitter i sydportalen har konserverats och målats i sin ursprungliga färgsättning.

Staten äger kyrkan och tiondeboden och dessa förvaltas genom Riksantikvarieämbetet. Kyrkogården med bogårdsmuren ägs av församlingen.

Tiondeboden

Fönster

Exteriör beskrivning

Risinge gamla kyrka är byggd av gråsten med inslag av tegel och har idag ett rektangulärt långhus som ligger i väst/östlig riktning med tresidigt kor av samma bredd som långhuset, korsarm ”nykyrkan” i norr och sakristia öster därom. I väster finns ett vapenhus. Kyrkans sockel har en viss variation, som visar de olika byggnadsetapperna. Långhusets sydvästra del har en utskjutande sockel av stor gråsten i 1-2 skift, därefter i ett skift, troligen fram till det medeltida koret i öster. Därefter saknas synlig sockel. På långhusets norra sida är sockeln synlig på en sträcka av drygt 6 m och består av en rad stora gråstenar. Både sakristian och nykyrkan saknar synlig sockel, bortsett från nykyrkans västra sida. Kyrkans fasader har en följsam slevdragen puts avfärgad i brutet vitt. Två dragjärn är synliga i nykyrkans nordfasad. På sydsidan i övergången mellan långhus och 1600-talets kordel finns en kraftig murad och putsad snedsträva vars översida är helt spånklädd. Vapenhuset är klätt med tjärat stavspån, i

Vapenhuset

Västportalen

huvudsak med konkav avslutning. Ett spånparti i sydöst har tandad avslutning och en stor väggyta i söder är täckt senare än övriga delar. I väster är spånet mönsterlagt och bildar tre trianglar. I långhusets västgavel, över vapenhuset, ligger en stock synlig i fasaden och den vilar på hammarbandet som här sticker ut som en knut. Långhuset och koret har ett gemensamt sadeltak, som är valmat över koret. Även sakristian, nykyrkan och vapenhuset har sadeltak. Sakristians tak är valmat mot norr och nykyrkans södra gavelspets sticker upp över långhusets taknock. Gavelspetsen är täckt av stavspån liksom samtliga takfall. På långhusets takfall varierar spånets avslutning: rundad, rak, rak, spetsig, rundad o s v, men på övriga takfall är det rakt avslutat. Över koret finns en spåntäckt spira med ett lodrätt parti med panel skuren i ett sirligt mönster. Spiran kröns av en vindflöjel. Den smala gången mellan sakristian och nykyrkan är täckt med ett sentida plant brädtak som vilar på järnbalkar. I långhusets sydfasad finns tre stickbågiga fönsteröppningar. Det västra fönstret, som troligen är inmurat, är rundbågigt med järnbågar och glas i blyspröjs, horisontella stormjärn och ett utanpåsittande järngaller med vridna ringar. Det har ett ålderdomligare utseende än de två andra fönstren som är stickbågiga med tjärade träbågar, mittpost och tre tvärposter samt glas i blyspröjs. Fönstren är inte kittade utan försedda med trälister istället. Nykyrkans tre fönster i norra fasaden har samma utförande och har liksom kyrkans samtliga fönster solbänkar av ålderdomliga kalkstensskivor. I nykyrkans nordfasad finns även ett runt fönster med träspröjs och i gavelröstet en trälucka, eventuellt från 1700-talet. Nils Månsson Mandelgrens teckning visar ett högt fönster i nykyrkans västfasad, något som inte finns idag. Perspektivet gör att det inte går att se om det finns någon västportal på nykyrkan. Över nykyrkans västportal finns idag en korgbågig öppning med fönster med träbåge, smal mittpost och blyspröjs. På långhusets sydfasad finns två högt sittande fönster, det ena över sydportalen och det andra över korportalen. Båda fönstren är stickbågiga med smårutad blysprösning, det första fönstret har en träbåge och fönstret över korportalen troligen järnbåge. Fönsteröppningen över korportalen inkräktar delvis på själva portalen och solbänken är därför svängd. Korets tre fönster har stickbågiga träbågar med glas i blyspröjs. Solbänkarna av kalksten vilar på utskjutande gråstenar. I norr och öster har sakristian svagt stickbågiga fönster med järnbågar och glas i blyspröjs. De är försedda med horisontella, vridna stormjärn. Järnslåar ligger utanpå fönstren. Vapenhuset har ett fyrkantigt fönster i norr och ett i söder med träbåge och glas i blyspröjs. I

söder är fönsteromfattningen slät och i norr profilerad. Kyrkans huvudingång är i väster genom vapenhuset. Dörren är sentida och består av kilsågade plank. Portalen omges av en förenklad nyklassicistisk tempelportik med gavelfält. Liksom vapenhuset är portiken tjärad. Kyrkans rundbågiga sydportal är försedd med en skyddsörr av smala brädor som sitter utanför den rikt bemålade järndörren. Korportalen är flersprångig och spetsbågig med en dörr klädd med tjärad sentida panel i nedre delen och en äldre panel lagd i finskbensmönster i övre delen. Högst upp på dörren finns spår av målning, troligen: ANNO 1799. Nykyrkans västportal är stickbågig och har en dörr med profilerad panel lagd i fiskbensmönster. Tröskelstenen är en gammal gravvård. I nykyrkans västfasad markerar en rits i putsen en igensatt portal och i putsen är det skrivet: 1944. Sakristians dörr är smal och rundbågig och klädd med profilerad panel lagd i finskbensmönster.

Interiör beskrivning

När det gäller kyrkans fönster ska de äldre fönstren enligt uppgift ha bytts ut mot liknande på 1940-talet. Av äldre fotografier att döma rör det sig inte om direkta kopior. Eventuellt kan det ha funnits ännu äldre fönster som ställts undan.

Långhusets golv har ett varierande utseende. Längst i väster är det ett tegelgolv liksom i bänkkvarteren och delvis i den nord/sydliga mittgången. I väster och i gången till sydportalen ligger också opolerade kalkstensskivor som bildar en mittgång. Där bänkkvarteren börjar ligger golvet ett trappsteg högre och här utgörs mittgången av gravhällar. Väggarna är putsade och avfärgade i brutet vitt med rester av kalkmålningar. I det medeltida koret, den omfattning det hade innan valvslagningen, finns en ca 0,3 m djup fyrkantig nisch. I dagens långhus finns fem stycken kryssvalv varav det längst i öster hör till det medeltida korets omfattning efter valvslagningen. I kyrkobeskrivningen är de fem valven numrerade från öster I-V. Till skillnad från övriga valvbågar vilar inte den västra valvbågen till valv II på pelare. Samtliga valv fick ett omfattande dekormåleri omkring år 1400 och målningarna har aldrig varit överkalkade. En omfattande beskrivning över valvets målningar finns bl a i "Risinge gamla kyrka", en

beskrivning gjord av Åke Nisbeth. En av valvpelarna i söder är skadad där den gamla predikstolen hade sin plats. Predikstolen finns numera i Finspångs slottskapell. I söder finns tre stora fönsteröppningar och två mindre, högt sittande. För beskrivning av utformningen se exteriör beskrivning. Sydportalen är en raksluten öppning som avskiljs från fönstret ovanför genom liggande brädor. Dörren är en raksluten järndörr rikt bemålad i rött, grönt, gult samt med förtennade detaljer. Korportalen är en bred stickbågig öppning med rundbågig plankdörr. Innanför dörren ligger en bom som är inskjuten i muren. I väster finns en bred, svagt välvd portal mot vapenhuset. I den djupa muren är portalen smalare, lägre och rundbågig längst i väster mot vapenhuset med en enkel plankdörr. Inne i långhuset finns en tegelimiterande målning över dörröppningen med senare färgskikt över. I dörrsmygen finns urtag för en bom. Den mycket ålderdomliga bänkinredningen är indelad i fyra kvarter. De främre kvarteren kan ha tillkommit i samband med att nya koret byggdes på 1600-talet, då bänkar sattes i det gamla koret. Den främre raden på var sida har front och dörrar av samma modell liksom sniderarbete på insidan av ryggstödet. Nio bänkar i södra främre kvarteret och 10 i det norra har en bänk vänd mot väster och en bänk vänd mot öster. Genomgången till nykyrkan sker

Klotter i korbänk

Sydvästra bänkkvarteret

genom en av bänkarna i norr. Bänkluckorna är av olika modell i de olika kvarteren och de kan även variera något inom kvarteren. När det gäller de båda bakre kvarteren är den norra sidans luckor enklare. En del bänkar har tagits bort, troligen bl a i anslutning till orgeln i norr. Bänknúmeringen stämmer inte heller helt. Längst i väster står fyra små fristående bänkar av två olika modeller. Brudbänkar? Kyrkan saknar idag orgelläktare, vilket har funnits tidigare. Orgeln från 1808/1958 står i den mellersta öppningen till nykyrkan, vänd ut mot långhuset. Orgelns enkla fasad är målad i ljust grönt med spelbordet mot kyrkorummet. Kopparpipor är synliga i fasaden och resterande pipor är täckta av ett grönmålat gallerverk av trä. Orgelns baksida, in mot nykyrkan, utgörs av en gråmålad brädvägg. Väster om korportalen i en bänk i söder står en enkel, gråmålad predikstol av stående fasspontad panel, troligen med masonit på insidan. Predikstolen är flersidig och står på en låg sockel av trä med låg trappa från öster. Det saknas uppgifter om när predikstolen tillverkades. Arkitekt Tore Virke, som ritade den nya orgelfasaden, tillfrågades också om att rita en predikstol, men det är oklart om den någonsin tillverkades. En enkel predikstol fanns i kyrkan även innan denna förfrågan. På södra sidan, i övergången till koret, finns en nummertavla med samma utseende som två av nummertavlorna i Risinge nya kyrka, d v s rektangulär och krönt av en rundbågelist. På nummerlådan finns förgyllda blomornament, typiska för byggmästare Nyström.

Koret ligger tre trappsteg högre än långhuset. Trappstegen består av kalksten som lagts på tegel. Koret har en tresidig avslutning i öster. Golvet utgörs främst av gravhällar, i övrigt av

kalkstensplattor eller fogad gråsten. I korbänkarna är det trägolv. Väggarna är putsade och övergår i korvalvet. De är avfärgade i brutet vitt med en enkel draperimålning som omger altarskåpet på östväggen. Valvet är sjudelat med släta valvribbor. De två ribbor som sitter över altaret har avvikande utformning. De har samma typ av anfang som övriga valvribbor men sedan följer kapital, ”tärning” och fasade kanter. I norra valvkappan finns en lucka som leder upp till vinden. Tre stickbågiga fönsteröppningar med blyspröjsade fönster i träbåge. Dörren till sakristian i norr är en trädörr, rikligt försedd med järnsmide och den sitter i en korgbågig öppning. Panelen under järnsmidet ligger i fiskbensmönster. Dörren sitter på en större trädörr. I söder finns en hög korbänk som går i vinkel. Den har en dekorativt utformad front och ryggkrön av samma ålderdomliga typ som långhusets bänkinredning. I bänken finns en del snidat ”klotter”, bl a en tornkonstruktion som har tolkats som klockstapel e dyl. I öster står ett djupt och putsat altare intill östväggen. Altarskivan är av trä med välarbetad kant. På altaret står ett Mariaaltarskåp med dörrar. Det kan ursprungligen ha tillhört ett Mariaaltare i kyrkan. Altarpartiet betonas av en draperimålning på östväggen. Ett större altarskåp, som har tillhört kyrkan, finns nu i Risinge nya kyrka. Den raka altarringen ansluter till östväggen och

har en utskjutande del i norr. Dörr finns i norr och söder. På insidan är altarringen vitmålad med brun stänkmålning och på utsidan är den målad i en enkel grågul marmorering med grå marmorering i speglarna omgivna av vegetativa bårder. Mittspegeln har målad text liksom frontens nedre del där årtalet MDCCXII står. Knäfallet är av trä och inte klätt.

Nykyrkan ansluter till långhuset i norr genom tre eller snarare två och en halv valvöppning. Golvet är ett tegelgolv med berg i dagen vid norra väggen. Väggarna är putsade och avfärgade i brutet vitt. Uptill är den södra väggen täckt med vitmålade bräddor. Ett fotografi från 1872 visar att det funnits en läktare ut mot långhuset här. Nykyrkans tunnvalv i nord/sydlig riktning är vitmålat och har en bred taklist i väster och öster som påminner om taklisten i sakristian. I norra väggen sitter tre korgbågiga höga fönsteröppningar symmetriskt placerade med

blyspröjsade träbågar. Fönstren sitter utanför en murklack. Över dessa fönster omges ett runt fönster av en stickbågig öppning. Över porten i väster sitter ett stickbågigt fönster med träbåge i en snarast korgbågig öppning. I väster finns en korgbågig öppning med rundbågig plankdörr som är omålad. En bom sitter innanför dörren. I den östra väggen visar en markering i putsen på en igensatt rundbågig mindre portal. I nykyrkan finns en enkel öppen bänkinredning placerad diagonalt. Bänkarna är brunbetsade och flera av dem är avsågade. Tre liknande bänkar står i långhusets västra del. I nykyrkan förvaras bl a äldre bänkluckor och delar av läktarbarriär. Här finns också en dopfont som inte är färdigarbetad av polerad kalksten. Enligt uppgift lär det vara ett varuprov.

Sakristian ligger ett trappsteg högre än koret med en gråstensgolv närmast koret och i samma nivå som korgolvet. Sakristians golv utgörs i övrigt av ett obehandlat trägolv med smidd spik. I sydväst finns en lucka ner till vinkällaren (?), som är murad av gråsten och tegel. Där ligger bl a en arkitekturdetalj i kalksten och troligen en del av en gravsten. Sakristians väggar är följsamt putsade och avfärgade i brutet vitt. I västra väggen finns tre små fyrkantiga skåpnischer med trädörrar som kan vara från sakristians byggnadstid. Över dem håller utstickande sparrar upp en liggande trästång, skrudförvaring? Det plana trätaket är omålat. Större delen av taket ligger högre än dess kanter som ansluter både till takets mittparti och till väggarna med en kraftig profilerad list. I norr och öster finns ett högt stickbågigt fönster med järngaller av fyrkantsjärn och vridna ringar. En stickbågig portal och plankdörr finns i väster med långa smidda bandgångjärn. En bom sitter innanför dörren. Mot koret leder en stickbågig öppning där den medeltida dörren sitter på en större enkel plankdörr.

Vapenhuset av trä ansluter till kyrkans västgavel. Obehandlat trägolv med smidd spik, i öppningen till långhuset består golvet av fogad gråsten. Vapenhusets väggar är av liggande timmer utom i öster där väggen utgörs av kyrkans putsade västfasad. Väggarna är vitmålade utom ett par stockvarv längst ner mot de väggfasta lådbänkarna. I söder finns en tidigare öppning som är igensatt med timmer. Det kan eventuellt ha varit en dörröppning. Öppningen syns inte på utsidan. Taket är ett vitmålat trätak med en del ilagade partier. I mitten finns en målad eklövskrans med inskription. Den enkla snedställda taklistbrädan är målad i grått med blå kant och målade citat. I norr och söder finns ett fyrkantigt fönster med blyspröjsade rutor i träbåge och med profilerat foder. I väster är en raksluten öppning och dörr, där den tidigare ytterdörren nu utgör innerdörr. Det är en raksluten tjärad trädörr försedd med rika järnsmiden på utsidan, bl a gallerverk. Låset sitter mycket långt ner, men dörrens nedre del är borttagen. I öster finns en rundbågig flersprångig portal med en rundbågig trädörr. De äldre dekorerade bandgångjärnen har förlängts och dörren har haft ytterligare järnförstärkningar, nu borttagna. Eventuellt har järnsmidesdörren, som idag sitter i vapenhuset, ursprungligen suttit i långhusets västportal.

KULTURHISTORISK BEDÖMNING

Risinge gamla kyrka med sin ålderdomliga kyrkogårdsmur och tiondebod, Risinge prästgård och hembygdsgården ingår i miljö av riksintresse för kulturmiljövården.

Kyrkogården

En kulturhistorisk bedömning av kyrkogården redovisas i separat rapport efter avslutad kyrkogårdsinventering.

Kyrkobyggnaden

Risinge gamla kyrka, S:ta Maria, utgör ett nationellt kulturarv. Att bevara kyrkobyggnaden musealt i sin nuvarande skepnad med den information den bär på är en viktig uppgift i arbetet med att förvalta de kulturhistoriska värdena.

BEFINTLIGA SKYDDSFORMER

Kyrkan är skyddad enligt Lagen om kulturminnen 2 kap.

Kyrkogården är skyddad enligt Lagen om kulturminnen 4 kap.

Prästgården är skyddad enligt Lagen om kulturminnen 3 kap.

Risinge E 43, område av riksintresse för kulturmiljövården.

Risinge gamla kyrka – Össby, K3, är utvärderad som kulturhistorisk värdefull miljö i kulturminnesprogrammet för Östergötland, utgivet av länsstyrelsen i Östergötlands län 1983.

KÄLLOR

Nisbeth Åke, Ordet som bild. Östgötskt kalkmåleri vid slutet av 1300-talet och början av 1400-talet. Stockholm 1995.

Ridderstad, Anton, Historiskt, Geografiskt och Statistiskt lexikon öfver Östergötland, M-Ö, Norrköping 1877.

Sveriges Bebyggelse, Östergötlands län, del IX, Uddevalla 1952

Vårdplan för Risinge gamla kyrka, arkitekt Per Rydberg. 2000/2001.

Widelius K. G., Risingebygd, Kulturhistorisk skildring. Linköping 1950.

Östergötland, landskapets kyrkor. Red. Ingrid Sjöström och Marian Ullén.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria.

Riksantikvarieämbetet 2004.

Östergötlands läns kalender 1872.

Östergötlands länsmuseum arkiv

Övriga inventeringar

Sedan 2002 pågående inventering av kyrkogårdar/begravningsplatser i Östergötlands län, utförs av Östergötlands länsmuseum.

Bogårdsmurar i Linköpings stift, Östergötlands län, Grenberger Byggnadsrestaureringskontor 2004.

Prästgårdsinventeringen i Östergötlands län, utförd av Östergötlands länsmuseum 1978.

Skolinventeringen i Östergötlands län, utförd av Östergötlands länsmuseum 1978.

Kartor

Häradsekonomisk karta 1868-1877, Finspång

Ekonomisk karta, 1948 och 1981, blad 9G 1a Risinge

Sammanställt av Östergötlands länsmuseum i oktober 2007. Den kulturhistoriska bedömningen har utförts i samverkan med Länsstyrelsen i Östergötland.

HÄNDELSELISTA

Förteckningen gör inga anspråk på att vara komplett. Den bygger enbart på nedan redovisade källor och kan i framtiden komma att revideras.

- 1150-1225 Nybyggnad. Osäker datering för uppförande av långhus med ett smalare kor i öster med okänd avslutning. (ÅN)
- 1180-1220 Fast inredning – port, järnsmide. Flyttades till det nybyggda vapenhuset 1712. (ÅN)
- 1200-1325 Tillbyggnad. Långhuset förlängdes i väster med en tillbyggnad som i dag ungefär motsvarar långhusets västligaste valv (ÅN)
- 1250-1299 Arkitekturbunden utsmyckning – kalkmålning. En krönt ryttare med en jaktfalk, finns bevarad på norra muren. (ÅN)
- 1300-1350 Nybyggnad – Korparti. Det äldre koret revs och ersattes av ett nytt kor med samma bredd som långhuset. (ÅN)
- 1400-1425 Valvslagning. Ett kryssvalv över koret och fyra kryssvalv över långhuset. (ÅN)
- 1400-1425 Arkitekturbunden utsmyckning – kalkmålning. Målningar i de fem kryssvalven av den s k Risingemästaren. (ÅN)
- 1400-1425 Fast inredning – orgel. Dokumentarisk uppgift om Gregorius orgelmakare som vistas i Risinge. (F 1983-07-08)
- 1495 Fast inredning – port, järndörr. Dörr helt i järn i kyrkans äldsta sydportal. Starkt bemålad. Konserverad 1983-85. (ÅN)
- 1576 Nybyggnad. Klockstapel. Togs ned 1682 och nybyggdes 1687 utanför östra kyrkogårdsmuren. (W)
- 1581 Ändring – ombyggnad, tak. Kyrkan taklades. (W)
- 1582 Fast inredning – predikstol. (W)
- 1587 Fast inredning – orgel, orgelverk. Förnyades orgelverket, betald med 88 tunnor råg. (W)
- 1590 Ändring – ombyggnad, fönster. Byggdes fönstret vid predikstolen. (W)
- 1600-1699 Arkitekturbunden utsmyckning – kalkmålning. Målad inskrift i en fönsternisch i sydväggen. (ÅN)
- 1600-1799 Fast inredning – bänkinredning. Bänkinredningen har tillkommit i olika etapper. (ÅN)
- 1613 Fast inredning – läktare. (W)

- 1638 Nybyggnad – Korparti. Det medeltida koret östvägg revs och det nuvarande koret med tresidig avslutning tillkom. Cornelius murmästare. Det gamla koret inreddes med bänkar. (ÅN)
- 1630-1670 Fast inredning – predikstol. Finns sedan 1800-talets slut i slottskapellet i Finspång. (ÅN)
- 1687 Nybyggnad. Klockstapel byggdes utanför östra kyrkogårdsmuren. (W)
- 1712 Nybyggnad – Vapenhus. Vapenhus av timmer uppfördes i väster. Bemålades invändigt och försågs med en äldre järnsmidesdörr. (ÅN)
- 1730-1739 Nybyggnad – Sakristia. (ÅN)
- 1738 Nybyggnad – Korsarm. En korsarm uppfördes i norr av murmästare Anders Rönvall och byggmästare Herman Seger. Avsedd för smeder och andra arbetare i Finspång. (ÅN)
- 1808 Fast inredning – orgel, orgelverk. Byggt av Lorenz Lorin. Orgeln fanns en tid i en frikyrka i Norrköping. Kom tillbaka till Risinge 1949 eller 1958, då fasaden byggdes. (ÅN, ÖLM)
- 1849 Tagen ur bruk. Den 30 september invigdes Risinge nya kyrka. (ÅN)
- 1890-1899 Vård/underhåll. En grundlig översyn av kyrkan. (ÅN)
- 1891 Fast inredning – predikstol. Tillstånd från Riksantikvarieämbetet att flytta 1600-talets predikstol till slottskapellet i Finspång. (V)
- 1907-1908 Kyrkan överlämnades till staten. Kungl Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien förvaltade kyrkan. (ÅN)
- 1910 Ändring – ombyggnad/golv. Gravstenar återflyttades från nya kyrkan och lades in som golv. (V)
- 1915 Vård/underhåll – exteriör. Omläggning av yttertaket. (V)
- 1915 Vård/underhåll – interiör. Nytt golv av tegel. (V)
- 1915 Konservatorsarbeten. Konservering av valvens målningar. (V)
- 1917 Vård/underhåll – interiör. Delvis nytt golv av gamla återförda gravstenar. Gråstensplattor lades i golvet. Oklart om det är en fortsättning på arbeten 1910, eller om dessa tidigare arbeten aldrig blev av. (V)
- 1917 Fast inredning – altarring. Altarrundeln hade delvis återfunnits i Finspång och återställdes nu. (V)
- 1917-1918 Konservatorsarbeten. Konservering av valvens målningar. Dekorationsmålare C L Lundin. (ÅN, V)
- 1919 Ändring. Museum färdigställt i norra korsarmen. (V)
- 1923 Vård/underhåll – exteriör. Tjärstrykning av spåntaket. (V)

- 1925 Vård/underhåll. Efter påpekanden av antikvarie Erik Lundberg gjordes ”uppsnygningsarbeten”. (V)
- 1926 Ändring. Tre gallerdörrar av trä sattes in mellan långhus och korsarm. (V)
- 1936 Nybyggnad. Ny klockstapel uppfördes vid hembygdsgården norr om kyrkan. (ÖC 1936-12-21)
- 1942 Vård/underhåll – exteriör. Spåntaket tjärströks. (V)
- 1943-1944 Konservatorsarbeten. Konservering av valvens målningar. Konservator Sven Dalén. (ÅN)
- 1944-1949 Ändring – ombyggnad, fönster. Fönstren iordningställdes som kopior av de gamla och utfördes i järn eller trä. (V)
- 1945 Vård/underhåll. Uppriktning av bänkarna. (ÖD 1945-03-26)
- 1955 Teknisk installation. Åskledaranläggning. (ÖLM)
- 1958 Fast inredning – orgel, orgelverk. Orgelverket från 1808 återinsattes i kyrkan. Restaurerades och kompletterades av Firma E. Kemper&Sohn, Lübeck. (ÖLM)
- 1958 Fast inredning – orgel, orgelfasad. Ny orgelfasad ritades av arkitekt Tore Virke. (ÖLM)
- 1959 Vård/underhåll – exteriör. Tjärning av kyrkans tak. (ÖLM)
- 1962 Vård/underhåll – exteriör. Tjärning av kyrkans tak. (ÖLM, NT ÖD 1962-08-15)
- 1971 Vård/underhåll – exteriör. Tjärning av taken på kyrkan och tiondeboden. (ÖLM)
- 1974 Vård/underhåll. Inre och yttre renovering av kyrkan. Ommålning av fönster och tjärning av utvändiga trädetaljer. Putsarbeten exteriört. Golvarbeten. (V, ÖLM)
- 1980 Vård/underhåll – exteriör. Lagning efter fuktskador i vapenhusets tak, blyplåt sattes i anslutning till kyrkans västgavel, utbyte av stock. (NT 1980-04-02)
- 1983-1985 Konservatorsarbeten. Konservering av järndörren från 1495. Dörren målades i sina ursprungliga färger med bl a röd botten. Målades ånyo 1996. (ÅN, V)
- 1987 Vård/underhåll – exteriör. Tjärstrykning av taket. (V)
- 1996 Vård/underhåll – exteriör. Taket på kyrkan liksom vapenhuset lagades och tjärades. Järndörren från 1495 målades om. (V)
- 2007 Kulturhistorisk inventering av kyrkan och kyrkomiljön, utförd av Östergötlands länsmuseum på uppdrag av Linköpings stift.

Förkortningar

F - Folkbladet

NT – Norrköpings Tidningar

NT ÖD – Norrköpings Tidningar Östergötlands Dagblad

ÅN – Nisbeth, Åke, Risinge gamla kyrka S:ta Maria. Svenska Kulturminnen 39, Riksantikvarieämbetet. 1986.

V – Vårdplan för Risinge gamla kyrka, arkitekt Per Rydberg. 2000/2001.

W – Widelius K. G., Risingebygd, Kulturhistorisk skildring. Linköping 1950.

ÖD – Östergötlands Dagblad.

ÖLM – Östergötlands länsmuseum topografiska arkiv

Sammanställt av Östergötlands länsmuseum i oktober 2007